

OSNIVANJE I PRVE (RATNE) GODINE TVORNICE ULJA U ČEPINU (1942. – 1945.)

FOUNDATION AND THE FIRST (WAR) YEARS OF THE OIL FACTORY IN ČEPIN (1942 – 1945)

Hrvoje PAVIĆ

Mag. educ. hist.

Doktorand Filozofski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

Primljeno / Received: 15. 5. 2020.

Prihvaćeno / Accepted: 1. 12. 2020.

Pregledni rad / Review

UDK / UDC:

338.2:[355.751+633.85]

(497.543Čepin)“1942/1945”(091)

[338.2+338.45:63] (497.54Slavonija)“1942/1945”

SAŽETAK

Tvornica ulja u Čepinu zasigurno predstavlja jedan od značajnijih gospodarskih subjekata na području istočne Hrvatske. Tvornicu pokreće napredni gospodarstvenik Ferdinand Speiser na pustari Bara u Čepinu. Na uljaru osnovanu u jeku Drugog svjetskog rata ostavili su trag ratni i poslijeratni procesi. Ratni procesi ogledaju se u nedostatku sirovine, a poslijeratni u oduzimanju privatnog vlasništva.

Ključne riječi: Tvornica ulja, Čepin, Ferdinand Speiser, agrarna industrijalizacija, ratno gospodarstvo

Keywords: Oil factory, Čepin, Ferdinand Speiser, agrarian industrialization, war economy

UVOD

Tvornica ulja u Čepinu djeluje već gotovo 80 godina i predstavlja veoma važan gospodarski subjekt gospodarstvu istočne Hrvatske, obzirom na važnost njena povijest i uloga u drugoj industrijskoj revoluciji Čepina slabo je obrađena i prezentirana javnosti. Izvori su očuvani fragmentarno u Državnom arhivu Osijeku u sklopu fonda Upravna Općina Čepin (HR-DAOS-40) u serijama o tekućim poslovima i gospodarstvu, u sklopu fonda Oblasno narodno oslobodilački odbor za Slavoniju (HR-DAOS-45) te u sklopu fonda Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku (HR-DAOS-123). Današnja Tvornica ulja u Čepinu je sljednik ove tvornice, no nažalost tvornica ne posjeduje nikakvu arhivu iz promatranog razdoblja.

U ovom članku nastojimo odgovoriti na sljedeća pitanja: Tko je bio Ferdinand Speiser ml.? Koja je njegova gospodarska uloga u razvoju Čepina? Središnji dio članka posvećen je Tvornici ulja Čepin. Prvi dio približava u skladu s tada važećim zakonima i propisima Zašto je bilo potrebno osnovati tvornicu za preradu uljarica? Te tko ima monopol nad planiranjem sjetve, proizvodnje i distribucije? Dio posvećen izgradnji i funkcioniranju tvornice treba pokazati na temelju očuvanih izvora S kojim se problemima Speiser suočava kao poduzetnik tijekom Drugog svjetskog rata? Je li oduzimanju tvornice uzrok bila Speiserova poduzetnost?

FERDINAND SPEISER ML.

Ferdinand (Ferdo) Speiser ml. rođen je u Apatinu 20. rujna 1884. godine u njemačkoj obitelji od oca Ferdinanda st. i majke Elizabete rođene Fekter. Ferdinand Speiser završio je Visoku poljoprivrednu školu. Na području Čepina i Tenja imao je oko 1150 katastarskih jutara zemlje.¹ U Čepinu je također

¹ HR-DAOS-123, Kraljevski sudbeni stol Osijek, kut. 183, 449, 450, knj. 291; Kz 17/45

bio pokretač i vlasnik Tvornice i rafinerije ulja, Tvornice lana i kudjelje te Tvornice žeste. Sve tri tvornice nalazile su se u sklopu njegovog posjeda na pustari Bara nedaleko Čepina, gdje je u prvoj polovici 20. stoljeća izgrađen prizemni ljetnikovac okružen parkom. U Osijeku Speiser posjeduje kuću u Ustaškoj/Tiršovoj br. 9.²

Obitelj Speiser na područje Čepina dolazi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, kada uslijed financijskog sloma propada veleposjed obitelji Adamovich de Csepin, a veleposjed se dijeli na brojne manje posjede – pustare, koje postaju vlasništvo bogatih osječkih građana i industrijalaca.³ Obitelj Speiser u Slavoniju dolazi iz Apatina gdje su bavili raznim granama industrije i trgovinom. U Apatinu je Ferdinand Speiser ml. bio vlasnik polovice kuće, trećine pivovare i pilane.⁴ Značaj obitelji Speiser u Apatinu potvrđuje i monumentalni mauzolej obitelji Speiser, a groblje se i danas naziva »Špajzerovo groblje«.

Posjedi koji nastaju nakon raspada Čepinskog vlastelinstva bili su usmjereni agrarnoj proizvodnji, postupno ti posjedi početkom 20. stoljeća pokreću industrijsku proizvodnju nastalu na temelju agrarnih viškova. Nositelji te druge industrijalizacije bili su Felix Pfeifer i Ferdinand Speiser ml., koji su prvi pokrenuli preradu lana i kudjelje na svojim posjedima u Bari i Ovčari. Prerada se temeljila na njihovoj proizvodnji te na otkupu od malih proizvođača s područja Čepina.⁵

Na inicijativu Ferdinanda Speisera ml. 1918. godine u Čepinu se osniva »Udružena poljska – gospodarska pecara žeste d.d.«. Speiser je bio vlasnik 92% dionica, a ostatak je bio u posjedu sitnih poljoprivrednika iz Čepina. Pecara je radila zimi kada je u njoj bilo zaposleno pet radnika, dnevno je proizvodila 4 hl špirita. Cilj osnivanja Pecare bio je »prerada i unovčenje gospodarskih proizvoda udruženih članova i unaprjeđenje gospodarskih odnosa.« Likvidacija Pecare počinje 1939. godine, a prestaje djelovati 1943. godine.⁶ Speiser je također bio i suosnivač »Zadruga za uzgoj crne slavonske svinje« 1933. godine.⁷

Speiser je također bio i najveći donator u izgradnji i opremanju kapele »Kristovog uskrsnuća« na rimokatoličkom groblju u Čepinu. Speiser i njegova kći Edita zbog doprinosa uređenju bili su kumovi na posveti kapele 29. listopada 1933. godine.⁸

TVORNICA ULJA ČEPIN

Istraženost teme

Tvornica ulja Čepin iako gotovo neprekidno djeluje više od sedamdeset godina, njena djelatnost nije bila predmetom detaljnijeg znanstvenog istraživanja. Izuzev na nekoliko mjesta. Uprava IPK – Tvornice ulja Čepin 1986. godine izradila je interni dokument pod imenom »Monografija tvornice ulja Čepin« u kojem na šest stranica ukratko opisuje nastanak i funkcioniranje tvornice od privatnog do društvenog vlasništva u sklopu IPK – Osijek.⁹ Zasigurno su ti podatci poslužili pri izradi monografije »200 godina školstva u Čepinu« gdje je u podnaslovu RO Tvornica ulja Čepin ukratko prikazan razvojni put tvornice od 1945. do kraja 80-ih.¹⁰

Najdetaljnije je razdoblje osnutka Tvornice ulja Čepin prikazala dr. sc. Zlata Živaković-Kerže u monografiji »Čepin« u podnaslovu o gospodarstvu. Dr. sc. Živaković – Kerže ukratko opisuje izgled tvornice te vrijeme i uvjete izgradnje tvorničkih postrojenja.¹¹

² HR-DAOS – 40 – Upravna Općina Čepin – kut. 31., Dopis F. Speisera, 2. svibnja 1944. godine

³ Stjepan Sršan, Diobe vlastelinskog dobra u »Čepin«, Čepin, 2009.g., str. 33.-34.

⁴ HR-DAOS-123, kut. 183, 449, 450, knj. 291; Kz 17/45

⁵ Zlata Živaković – Kerže, Obrt i trgovina, u »Čepin«, str. 98.

⁶ Zlata Živaković – Kerže, Začeci i putevi modernizacije, u »Čepin«, str. 62.

⁷ Zlata Živaković – Kerže, Nastavak unaprjeđivanja gospodarstva, u »Čepin«, str. 91.

⁸ Rimokatolički župni ured Čepin I, Župna spomenica II, str. 32. – 33.

⁹ Monografija tvornice ulja Čepin, strojopis 1986.

¹⁰ Grupa autora, RO Tvornica ulja Čepin, u »200 godina školstva u Čepinu«, Čepin, 1988., str. 178. – 179.

¹¹ Zlata Živaković – Kerže, Obrt, trgovina, industrija i drugo, u »Čepin«, str. 134.

PREDUVJETI OSNUTKA

Potrebe uljarica

Kao svojevrsni poticaj osnutku Tvornice ulja u Čepinu možemo smatrati dopis gospodarskog odsjeka Banovine Hrvatske od 4. studenog 1940. godine, u kojem se općine pita bavi li se tko na njihovom području uljarenjem tj. preradom bučinih/bundevinih sjemenki.¹² Općina Čepin 22. studenog 1940. godine odgovara: *Izvjješćuje se naslov da na području ove općine nitko ne vrši zamjenu bundevskih koštica i ne bavi se uljarenjem.*¹³ U roku od godine dana Speiseru je dozvoljena gradnja Tvornice ulja koja je profunkcionirala godinu dana kasnije, tj. 1942. godine.

Novim zakonom privremeno do opoziva je dozvoljeno: *ušursko uljarenje*, tj. zamjena bundevinih koštica za bučino ulje isključivo za osobne potrebe seljaka. Dozvoljeno je i vršenje zamjene bundevinih koštica za bučino ulje posredstvom trgovaca, no samo u onoj količini koliko je moguće preraditi u roku od 14 dana. Bučino ulje moguće je uključiti u trgovački promet isključivo ako je privređeno od koštica koje su dobivene pogodbom sa seljacima. Potrebno je voditi evidenciju o količinama uljarica kako bi bila spriječena zloupotreba. Cijena 100 kg suhog bundevinog sjemena krajem 1940. godine bila je 440 dinara, od čega je seljak dobivao 400 dinara, a trgovac 40 dinara.¹⁴

Ministarstvo narodnog gospodarstva bilo je nadređeno Zajednici prerađivača uljarica koje je skrbilo o sjetvi industrijskog-veleobrnog bilja, pravilnom ubiranju, točnom preuzimanju te kasnijoj preradi i distribuciji. Na području Nezavisne države Hrvatske djelovale su 1943. godine tri uljare: Prva hrvatska tvornica ulja u Zagrebu, njena ispostava u Rumi te Tvornica ulja u Čepinu.

Sjetva veleobrnog bilja bila je bitna zbog prehrane vojske kao i seljaka. Zbog toga je Ministarstvo 1943. godine odredio povoljnije uvjete za sjetvu industrijskog bilja. Seljak za predanih 100 kg suncokreta dobiva 1 500 kuna i 1 kg šećera. Cijena suncokreta na tržištu je 800 kuna za 100 kg, dok državna premija za predanih 100 kg iznosi 700 kuna. Seljacima koji su ugovorni sijači suncokreta, na 100 kg predanog suncokreta, treba omogućiti povoljniju kupovinu 2 kg ulja i 10 kg suncokretove pogače. Ministarstvo smatra da treba uvelike poticati ugovornu sjetvu suncokreta jer je iz njega najlakše preradom dobiti jestivo ulje.¹⁵

POVRŠINE ZASIJANE SUNCOKRETOM

Ferdinand Speiser u dopisu poglavarstvu Općine Čepin od 22. lipnja 1944. godine navodi da je 1943. godine državnim vlastima predao suncokret od sadioca iz sljedećih mjesta: Novi Karlovci, Indjija, Slankamen, Beška, Krčedin, Maradić, Vrpolje, Velika Kapanica, Beravci, Sikirevci, Šodolovci, Lanka, Našička Breznica, Markušica, Koška, Velimirovac, Tordinci te svih sadioca Agrarie (okolica Osijeka).¹⁶

Na području Općine Čepin 1943. godine bili su sljedeći veleposjednici koji su se bavili poljoprivredom: Josip D. Galovac (Branjevina), Erich pl. Knobloch, Ervin i Ladislav ml. Janković (Veliki Pomoćin), J. i L. Rohrenger (Gušće), Mijo Furi zakupnik Leo Szincz (Podrumine), Petar Mundweil (Ugljara), Eugen Faith (Palača), Gjorgje pl. Maksimović (Podrumine i Livana), Felix Pfeifer (Ovčara), Franjo Horu (Gušće), Hans Müller i Marija Petenji rođ. Speiser, Otto Knobloch (Luščić), Fric Speiser, Josip Šokčić (Orašje), Franjo Gartlgruber (Velika Branjevina), Ferdinand Speiser ml. (Bara), Hans Speiser (Palača), Marija i Vilma Gartlgruber (Velika Branjevina).¹⁷ Od navedenih gospodarstvenika većina je bila orijentirana isključivo poljoprivrednoj proizvodnji. Većinom su 1943. godine bili usmjereni proizvodnji: kukuruza, ozime pšenice, ozimog i jarog ječma, ozime i jare zobi te prosa ukupno 6 969 jutara. Manja površina bila je zasijana industrijskim kulturama: šećerna repa (412 jutra), konoplja za vlakno

¹² HR-DAOS-40 – Gospodarstvo kut. 31. – Zagreb, 4. studenoga 1940.

¹³ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo kut. 31. – Čepin, 22. studenoga 1940. – Broj: 902/1940

¹⁴ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo, kut. 31., Zagreb, 4. studenog 1940.

¹⁵ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo, kut. 31., Broj 740/4450, Osijek, 5. ožujka 1943.

¹⁶ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo – kut. 31.

¹⁷ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo – kut. 31.

(577 jutara), konoplja za sjeme (63 jutara), uljana repica (19 jutara), mak za sjeme (13 jutara), soja (106 jutara), suncokret (52 jutara), sirak (13 jutara) i Ania/slatki janoš (10 jutara). Ukupno 1 282 jutara. Suncokret je u većim površinama bio zastupljen samo kod veleposjednika F. Speisera (30 jutara) i F. Pfeifera (10 jutara).¹⁸

Upravo površina od 1 282 jutara bila je preduvjet za pokretanje industrijske proizvodnje tj. prerade tih agrarnih kultura u finalne proizvode. U odnosu na ostale poljoprivredne kulture suncokret zauzima vrlo malu količinu, no njegova isplativost u proizvodnji rafiniranog ulja bila je puno veća nego kod ostalih industrijskih uljarica.

IZGRADNJA I OPREMANJE ULJARE

Kotarska oblast u Osijeku 29. kolovoza 1941. godine izdala je Ferdinandu Speiseru ml. dozvolu za *postavljanje postrojena radi proizvodnje i rafinerije ulja iz biljnog sjemena* na pustari Bara u Čepinu. Speiseru je dozvoljena novogradnja dvije zgrade i jednog silosa u koje će postaviti postrojenje za proizvodnju i rafineriju ulja. Uz sljedeće uvjete: gradnja mora biti izvedena u skladu s odobrenim građevinskim nacrtom i tehničkim opisom, gradnja se sastoji u osnovi od dvije zgrade. Zgrada mora biti izgrađena od kvalitetnog materijala, dobro izolirana od vlage te iznutra okrečena u bijelo. Pokretni dijelovi stroja i parni vodovi moraju biti osigurani od dohvata ruke. Za radnike je potrebno predvidjeti blagovaonicu s namještajem, garderobu za odlaganje dijela, *umivaonu* i odvojene zahode za radnike. U prostorijama za prešanje ulja i za kuhanje firnisa potrebno je postaviti električnu ventilaciju za odvod pokvarenog zraka. Prostorije moraju biti dobro osvijetljene, a podovi glatki kako bi se mogli lakše održavati. Pitka voda dobavlja se iz dubokog zdenca, na uočljivim mjestima moraju biti osigurane sprave za gašenje požara. Graditelj postrojenja je Alojzije Šimenko iz Osijeka.¹⁹

Tvornica ulja u Čepinu u vlasništvu Ferdinanda Speisera ml. profunkcionirala je krajem 1942. godine, kada je i 28. studenog 1942. godine upisana u sudski registar, tehnički pregled građevine obavljen je 8. kolovoza 1942. godine. Tvrtku vodi i zastupa vlasnik Ferdinand Speiser ml. osobno.²⁰

FUNKCIONIRANJE ULJARE U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Građa za funkcioniranje Uljare u Drugom svjetskom ratu ograničena je na fragmente očuvane u arhivi Općine Čepin te dokumente iz 1945. godine u kojima se vlasnika F. Speisera optužuje za proizvodnju u skladu s potrebama NDH. Tvornica ulja radila je s teškoćama kao i ostale tvornice iz obrađenog arhivskog gradiva vidljivo je da je najveći problem bio nedostatak sirovine te prevelika represija državnog aparata nad poduzetničkom inicijativom.

Sukladno zakonu o proizvodnji, prometu i preradi uljarica te o biljnom ulju od 9. rujna 1941. godine, proizvođači uljarica (sjeme suncokreta, repice, bijelog maka, ricinusa, lana, konoplje i soje) od svog prinosa mogu zadržavati samo one količine koje su im potrebne za sljedeću sjetvu. Zbog ove odredbe općinske vlasti često su dobivale upute od županijskih i viših vlasti da na svom području provedu kontrolu u kudeljarama, lanarama i uljarama koliko je zaista uljarica proizvedeno te sukladno tome i prikupljeno sirovine. Također *treba paziti na male zakutne uljare, koje rade bez svake dozvole i nadzora*.²¹

Tijekom 1941. godine, tj. izgradnje Tvornice ulja, Speiser je na svojim posjedima vršio pripremu sirovine koju je ometala državna politika u vidu pečaćenja poljoprivrednih strojeva. Speiseru je u kolovozu 1941. godine zapečaćena vršilica lana te mu je onemogućeno dovršenje vršenja sjemena lana. Kotarska oblast Osijek dozvolila je Speiseru otpečaćenje vršilice kako bi mogao dovršiti žetvu uljari-

¹⁸ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo – kut. 31. – Iskaz zasijanih jesenskih i proljetnim usjevima do 31. svibnja 1943. godine

¹⁹ HR-DAOS-40 - Tekući spisi - kut. 18. - Predmet broj 10557-1941

²⁰ HR-DAOS-123 – Kraljevski sudbeni stol u Osijeku – AIII Registar za inokosne tvrtke, str. 52.

²¹ HR-DAOS-40 – Gospodarstvo – kut. 31. – Uljarica, proizvodnja, promet i prodaja; Osijek, 11. travnja 1944. godine

ca.²² Kao što je već ranije navedeno sjetva uljarica kao i njihova kasnija prerada bila je pod velikom državnom kontrolom upravo zbog važnosti iskorištavanja produkta proizvodnje za vojsku te prehranu stanovništva, stoga su općinske vlasti provodile redovne kontrole o količini usjeva, zaliha te potrebnog sjemena za sljedeću godinu. Kao i o osobama koje su proizvodile, otkupljivale te prerađivale sirovinu iz koje se dobivalo ulje (suncokret, lan i konoplja).²³ Lokalna samouprava (Velika župa Baranja i Općina Čepin) vodi skrb kod nadležnih tijela da svi ugovorni sijači industrijskog bilja na vrijeme dobiju kvalitetno sjeme domaćeg podrijetla. Tako 5. siječnja 1942. godine Velika župa Baranja traži od Ministarstva seljačkog gospodarstva u Zagrebu osiguranje dovoljne količine kudeljinih sjemena za sjetvu u tekućoj godini.²⁴

Uz Speisera najveći industrijalac u tadašnjem Čepinu bio je Felix Pfeifer, vlasnik kudeljare, koji je na svojim posjedima 1944. godine za sjetvu ostavio 2 014,5 kg kudeljinih sjemena²⁵ Zanimljiva je usporedba Felixa Pfeifera i Ferdinanda Speisera ml. prema raspisanom, plaćenom odnosno dugujućem porezu za 1938. te 1941. godinu. Tijekom 1938. godine Speiser posjeduje na pustari Bara Kudeljaru i Pecaru žeste koje duguju ukupno 117 894 dinara u ime poreza, dok Pfeifer na pustari Ovčara posjeduje Kudeljaru sa samo 1 283 dinara duga.²⁶ U 1941. godini odnos se mijenja Speiser posjeduje Kudeljaru kojoj je temeljni kapital 16 000 dinara, a iznos dugovanja je samo 1 280 dinara, vrijednost Pfeiferove Kudeljare iste godine iznosi 11 300 dinara, a dug 904 dinara.²⁷ Prema sjećanju suvremenika, tj. rijetkih osoba koje se sjećaju Ferdinanda Speisera ml., opisuju ga kao vrlo sposobnog i poduzetnog čovjeka, koji je uspješno iskorištava poslovne prilike te se *poznom godinama odlučio pokretati Uljaru u Čepinu*.²⁸

Tijekom 1942. godine Speiser je proizveo suncokretovog ulja između 4-5 vagona, u 1943. godini 20-25 vagona, a u 1944. godini 3-4 vagona. Speiser je tijekom Drugog svjetskog rata bio *ovlašteni nakupac suncokretovog sjemena u korist i potrebe okupatora*. Također među ostalim veleposjednicima promiče potrebu sjetve industrijskog bilja te biva glavni otkupljivač suncokretovog sjemena. Čepinska tvornica ulja je jedna od tri tvornice koje su tada funkcionirale na području Nezavisne države Hrvatske.²⁹

Svakako su zanimljivi podatci o radničkim prihodima početkom 1945. godine, prosječan radnik mjesečno u novcu dobiva 10 000 kuna, a u naturi: 133 kg pšenice (9 975 kn), 208 kg kukuruza (13 520kn), 90 l mlijeka (18 000), 1,33 pr. met. drva (33 250) te stan od dvije sobe s kuhinjom i električnom energijom. Speiser isplaćuje godišnje trinaest plaća te jednu plaću godišnje kao pomoć.³⁰ U Tvornici ulja radilo je stalno zaposlenih 11 radnika, a 10 radnike je bilo povremeno zaposleno u skladištu.³¹ U lipnju 1945. godine u Uljari bilo je zaposleno 11 muškaraca te tri žene.³² U monografiji Uljare iz 1986.

²² HR-DAOS-40 – kut. 18

²³ HR-DAOS-40 – kut 18.

²⁴ HR-DAOS-40 – kut 31. – Predmet: Konopljinog sjemena nabava, 5. siječnja 1942.

²⁵ HR-DAOS-40 – kut 18. – Dopis Felixa Pfeifera Općini Čepin, 31. svibnja 1944.

²⁶ HR-DAOS-40 – knj. 24. – Raspisni upisnik i glavna knjiga pristojbi Trgovačko obrtničke komore u Osijeku za 1938. godinu.

²⁷ HR-DAOS-40 – knj. 24. – Raspisni upisnik i glavna knjiga pristojbi Trgovačko obrtničke komore u Osijeku za 1941. godinu.

²⁸ Sjećanje dr. sc. Dorothee Turkalj r. Gartlgruber (nasljednica pustare Velika Branjevina) (*1927-2010+), razgovor vođen krajem 2009. godine.

²⁹ HR-DAOS-123, kut. 183, 449, 450, knj. 291; Kz 17/45

³⁰ HR-DAOS-45- Oblasni narodno oslobodilački odbor za Slavoniju, kutija 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste

³¹ HR-DAOS-45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Spisak tvornica kotara Osijek – Osijek, 8. svibnja 1945. – sastavio Ferdinand Speiser ml.

³² HR-DAOS-45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Dopis ministarstvu industrije – Ferdinand Speiser, Osijek, 2. lipnja 1945. godine

godine navodi se da Speiser pokreće Uljaru zbog toga jer tijekom zime seljaci nezaposleni, a preradu ulja iz uljarica moguće je vršiti samo kada je sjeme suho, tj. zimi.³³

ULJARA I KRAJ RATA

Drugi svjetski rat u Čepinu završava 14. travnja 1945. godine, kada posljednja postrojba Wehrmachta napušta Čepin, a partizani ulaze bez borbe.³⁴ Kraj Drugog svjetskog rata svakako je vidljiv i na gospodarskim subjektima na području Općine Čepin, građa u fondu Upravne općine Čepin, pogotovo u gospodarskom odjelu, sve je mršavija i mršavija. Stoga se gospodarski subjekti trebaju proučavati preko građe porijeklom iz narodno oslobodilačkog pokreta.³⁵

Ferdinand Speiser 8. svibnja 1945. godine podnosi izvješće Oblasnom narodnom oslobodilačkom odboru za Slavoniju o stanju u svojim poduzećima – tvornicama: Tvornici i rafineriji jestivog ulja, Tvornici kudelje i lana te Pecari žeste. Speiser navodi da trenutni kapacitet Uljare tijekom 12 sati pogona iznosi 1 200 kg jestivog ulja te 40 kg masne kiseline. Iz popisa sirovine na raspolaganju vidljivo je koje vrste ulja Speiser proizvodi, tako na stanju ima 20 vagona suncokreta, 4,5 vagona lanenog sjemena te 2 vagona bundevinog sjemena.³⁶

Nova vlast je načinila 26. travnja 1945. godine prilično detaljan inventar tvorničkih postrojenja, koji nam mogu dati dobar uvid u organizaciju proizvodnje u Tvornici ulja u Čepinu. U zgradi broj 1 na nekoliko etaža nalazi se: silos, preša, spremište za sirovo ulje i pogače. Zgrada je opremljena suvremenim strojevima u cilju što efikasnijeg transporta sirovine i skladištenja gotovog proizvoda. Zgrada broj 2 nalazi se 12 metara udaljena od prve zgrade. U njoj se nalazi rafinerija, skladište za pročišćeno i jestivo ulje, prostorija za kuhanje firmisa i kotlovnica. Poseban dio zgrade odnosi se na prostorije za radnike: mušku i žensku garderobu, sanitarne prostorije, blagovaonicu te činovnički stan. Zanimljiv je podatak da se uz ovu zgradu nalazi zidani dimnjak visok 36 metara.³⁷ Tvornica je opremljena strojevima tvrtke TT KRUPP Magdeburg, a električnim motorima te instalacijama tvrtke Siemens. Treća zgrada nalazi se uz prvu zgradu generalna namjena te zgrade je sušenje sjemena.³⁸ Prema dozvoli o izgradnji tvornice iz 1942. godine navodi se da je dozvoljeno građenje triju zgrada.³⁹ Dok prema popisu inventara iz 1945. godine navodi se da su 1944. godine izgrađene dvije nove zgrade: četvrta zgrada kao skladište sjemena te peta zgrada kao mosna vaga. Za ukupan pogon tvornice potrebno je 62 kožna remena s kojima je vlasnik tada raspolagao.⁴⁰

Nakon završetka rata Speiser kratko vrijeme samostalno upravlja svojim tvornicama, u tom periodu Speiser upućuje dopise raznim državnim institucijama (Ministarstvu industrije, Oblasnom NOO te Obrtnom industrijskom odsjeku u Osijeku) vezano za potraživanja sirovina (suncokretovo sjeme, koža, platno te ugalj) za normalan rad svojih postrojenja.⁴¹ Po oslobođenju u travnju 1945. godine Speiser dobiva dopis od Ministarstva industrije iz Beograda u kojem ga obavještavaju da mu država dodjeljuje 850 000 kilograma suncokretovog sjemena za hitnu preradu u ulje.⁴² Posljednji posao koji Speiser

³³ Monografija tvornice ulja Čepin, strojopis 1986., str. 1.

³⁴ Hrvoje Pavić, Marin Šušak; Čepinska sjećanja, Čepin, 2008, str. 73.

³⁵ HR-DAOS- 45- kut. 41.

³⁶ HR-DAOS- 45- kut. 41.5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste

³⁷ Tvornica ulja Čepin i danas uspješno posluje, upravo ove godine tvornica je proširena te je proizvodnja povećana. Podatak o dimnjaku koji postoji i danas može olakšati identifikaciju prostornog razmještaja izvornih tvorničkih zgrada Tvornice ulja Čepin iz vremena njene izgradnje.

³⁸ HR-DAOS- 45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Inventar zgrada i postrojenja Uljare

³⁹ HR-DAOS-40 - Tekući spisi - kut. 18. - Predmet broj 10557-1941

⁴⁰ HR-DAOS- 45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste

⁴¹ HR-DAOS- 45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Dopisi upućeni: 2. lipnja 1945., 23. svibnja 1945., 16. svibnja 1945. te 8. lipnja 1945.

⁴² HR-DAOS- 45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Dopis Ministarstva industrije – 16. travnja 1945.

samostalno vodi kao vlasnik Uljare, u svibnju 1945., je prerada 3-4 tone suncokreta za Šumarsko poduzeće iz Belišća.⁴³

ODUZIMANJE VLASNIŠTVA

Sud za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj sa sjedištem u Osijeku presudio je 27. lipnja 1945. godine da se Ferdinand Speiser ml. kažnjava gubitkom nacionalne časti, s 10 godina prisilnog rada i konfiskacijom cjelokupne imovine. Speiseru je tada oduzeta kuća u Osijeku, Tvornica ulja, Tvornica lana i kudelje, Tvornica špirita, 1 150 jutara zemlje u Čepinu i Tenji, s kompletnim stočnim fondom te pripadajućim inventarom za obradu zemlje. Također mu je oduzeta polovica kuće u Apatinu, trećina pilane i pivovare u istom gradu, kao i 11 000 000 kuna uloženo u banci NDH.⁴⁴

Većina Speiserove krivice leži u industrijskoj proizvodnji. Speiser je optužen jer je cjelokupnu industrijsku proizvodnju usmjerio proizvodnji za potrebe neprijateljske vojske te je svoja postrojenja stavio na dispoziciju državnim vlastima. Njegova krivica leži u pokretanju Tvornice ulja u Čepinu jer tim činom postaje glavni promicatelj sjetve suncokreta i njegovog otkupa na području Osijeka i okolice. A proizvod njegove tvornice ključan je za funkcioniranje okupatorske vojske i prehranu civilnog stanovništva. Speiser se brani da je dobivao službene naredbe od viših instanci o količini i vrsti usjeva te o daljnjoj preradi i distribuciji. U obrani navodi da je pomagao i pokret otpora, no zaključak suda je da je to činio nedovoljno i to tek pred kraj rata kada je bilo vidljivo tko je pobjednik.⁴⁵

Gubitkom građanskih prava i vlasništva nad svojim posjedom Ferdinand Speiser ml. nestaje iz Osijeka i Čepina. U obiteljskoj grobnici u Apatinu, zbog lošeg stanja, nemoguće je utvrditi je li ondje i kada sahranjen. Ulica koja prolazi između Tvornice ulja, njegovog ljetnikovca te ostataka gospodarskih zgrada na pustari Bara u Čepinu nazvana je tijekom 2014. godine njegovim imenom.

ZAKLJUČAK

U ovom članku na temelju loše očuvanih izvora dana je slika uvjeta nastanka i funkcioniranja Tvornice ulja u Čepinu u periodu Drugog svjetskog rata, tj. do 1942. do 1945. godine. Ferdinand (Ferdo) Speiser ml. ugledni poduzetnik i industrijalac na pustari Bara u Čepinu pokreće tri tvornice: Tvornicu ulja, Tvornicu lana i kudelje te Tvornicu žeste. Speiserov posjed je agrarni te je usmjeren proizvodnji žitarica i industrijskog bilja. Nabrojane tvornice su slijed prerade proizvoda, najkvalitetniji dio tj. sjeme (suncokret, lan, kudelja i buča) odlazi u Tvornicu ulja, stabljika se prerađuje u Tvornici lana i kudelje, no ukoliko nešto pođe po zlu u proizvodnji ili preradi žitarica sve postaje sirovina Tvornice žeste.

Ulje kao finalni proizvod je tražen jer je potreban u funkcioniranju vojske te u prehrani stanovništva stoga država kontrolira u potpunosti sve faze proizvodnje, od planiranja sjetve, kvalitete sjemena, otkupa, prerade te u konačnici i distribucije finalnih proizvoda. Speiser predstavlja dobar primjer poduzetnika koji je na »ruševinama« Adamovičevog agrarno-industrijskog posjeda uspio pokrenuti i voditi tri uspješne tvornice koje svoju sirovinsku bazu imaju u posjedu koji ih okružuje, tj. u Speiserovom vlasništvu i ugovornim proizvođačima sirovine. Tvornicu Speiser gradi tijekom 1941. i 1942. godine i oprema je Kruppovim strojevima i Simensovim električnim instalacijama. Speiser je suočen s neprestanom državnom kontrolom, država u potpunosti otkupljuje njegove proizvode stoga ima nadzor nad svim fazama proizvodnje.

Ne može se jednostrano odgovoriti na pitanje o oduzimanju posjeda prouzrokovanom Speiserovom poduzetnošću. Poduzetnost treba sagledati u duhu vremena, ratnog vremena, kada Speiser dobiva dozvolu od vlasti NDH za pokretanje jedne od tri tvornice za preradu ulja na području države. On postaje privilegirani otkupljivač sjemena suncokreta i glavni promicatelj njegova sjetve među velepo-

⁴³ HR-DAOS-45- kut. 41., 5.15.4. – 1945. – Pustara Bara – tvornica ulja i žeste – Dopis F. Speisera, 22. svibnja 1945.

⁴⁴ HR-DAOS-123, kut. 183, 449, 450, knj. 291; Kz 17/45

⁴⁵ HR-DAOS-123, kut. 183, 449, 450, knj. 291; Kz 17/45

sjednicima. Te mu kao takvom cjelokupna imovina biva oduzeta, a do danas je nepoznata njegova sudbina nakon 1945. godine.

Treba li nastaviti dalje s istraživanjem ove teme, tj. pitanje je u kojem smjeru krenuti. U smjeru istraživanja industrijske djelatnosti Ferdinanda Speisera, naprednog industrijalca Bačke i Slavonije ili istraživanju razvoja Tvornice ulja u Čepinu od početnog privatnog, preko državnog, potom društvenog do ponovnog privatnog vlasništva.

SUMMARY

The oil factory in Čepin is certainly one of the most significant economic entities in the area of eastern Croatia. The factory was started by the prominent businessman Ferdinand Speiser in the wilderness of Bar in Čepin. The oil mill founded in the midst of World War II was affected by war and post-war processes. The war processes are reflected in the lack raw materials, and post-war in the seizure of private property.